

Природні права людини:

загальнотеоретична характеристика

Б. В. Малишев

кандидат юридичних наук, доцент кафедри
теорії права та держави юридичного факультету
Київського національного університету імені
Тараса Шевченка, заслужений юрист України

Природним правам людини притаманні такі ознаки: 1) природність (тобто вираз індивідуальної, а не соціальної чи державної природи людини); 2) безпосереднє забезпечення життєво необхідних для людини цінностей: справедливість, рівність, свобода, гуманізм (який включає в себе життя, гідність, фізичну недоторканність); 3) безпосередній та об'єктивний характер (тобто для їх реалізації не потрібний жоден правозастосовний акт та їх реалізація здійснюється незалежно від волі людини).

Ключові слова: природні права людини.

Естественным правам свойственны такие признаки: 1) природность (то есть выражение индивидуальной, а не социальной или государственной природы человека); 2) непосредственное обеспечение жизненно необходимых для человека ценностей (справедливость, равенство, свобода, гуманизм (который включает в себя жизнь, достоинство, физическую неприкосновенность)); 3) непосредственный и объективный характер (то есть для их реализации не нужны правоприменительные акты и их реализация осуществляется независимо от воли человека).

Ключевые слова: естественные права человека.

Natural human rights are characterized by: 1) natural (ie, expression of individual nature of man, not the social or public nature); 2) directly provide values which are vital for human: justice, equality, freedom, humanism (which includes the life, dignity, physical security); 3) direct and objective (ie, their implementation does not need any enforcement act and their implementation is carried out independently of the will of man).

Keywords: *natural human rights.*

Значення прав людини для сучасного суспільства важко переоцінити, оскільки вони присутні у будь-якій сфері функціонування сучасного суспільства. Тому тематика прав людини ніколи не була обділена увагою дослідників. Однак далеко не всі принципові питання у цій сфері можуть вважатися вирішеними. Маємо на увазі теоретико-правову характеристику природних прав людини.

Метою цієї статті є виокремлення ознак найважливішої групи прав людини, які мають назву «природні права».

Слід відзначити, що на сьогодні в науковій літературі практично відсутні розробки проблематики природних прав людини як окремого предмета дослідження. Питання, пов'язані з природними правами, зазвичай розглядаються або в контексті всієї системи основоположних прав людини, або в контексті концепцій природного права.

Проте основоположні права неоднорідні за своєю сутністю і вагою, відтак подібні дослідження не розкривають специфіку природних прав людини як підгрупи основоположних прав.

З іншого боку, природне право як соціальний феномен значно ширше, ніж сукупність природних прав. Так, С. Рабінович правильно вказує, що зведення природного права до сукупності суб'єктивних природ-

них прав є невиправданим «індивідуалістично-правовим редукціонізмом» [1, с. 343, 370]. Крім того, будь-яке дослідження концепцій природного права неминуче призводить до того, що основна увага у таких роботах приділяється не юридичним, а філософським, політичним, історичним або етичним ракурсам проблеми. Натомість вкрай важливо не випускати з уваги ту обставину, що права людини є передусім юридичним інструментом, засобом правового регулювання суспільних відносин.

Отже, вищевказане свідчить про неналежну увагу, яку приділено у вітчизняній та російській юридичній літературі науковому осмисленню природних прав людини. Так, у відповідних дослідженнях російських (О. Лукашева, Л. Глухарьова) і вітчизняних (Д. Гудима, С. Добрянський) вчених відсутній чіткий підхід до визначення ознак і переліку природних прав. Напевно, єдиною на пострадянському просторі працею, де присутня обґрунтована позиція щодо вирішення зазначених питань, є посібник російських вчених Л. Рассказова та І. Упорова.

Теза, з якої почнемо дослідження, носить аксіоматичний характер: природні права є різновидом суб'єктивних прав. Відтак природним правам притаманні риси суб'єктивних прав загалом. Серед теоретиків права переважає розуміння суб'єктивного права як формально закріпленої міри можливої поведінки. Але такий підхід достатній лише для розгляду суб'єктивного права в якості елемента структури правовідносин, тому він розкриває сутність не суб'єктивного права, а один із аспектів правовідносин.

Зважаючи на це, необхідно доповнити згаданий підхід вказівкою на телеологічну (цільову) обумовленість суб'єктивного права. Взаємопроникнення, діалектичний зв'язок мети і засобу проявляються при розгляді телеологічної детермінації будь-якого правового явища, в тому числі і суб'єктивних прав. Телеологічний вимір

суб'єктивних прав має два аспекти: зовнішній і внутрішній.

Зовнішній аспект передбачає розуміння суб'єктивних прав як засобу для задоволення матеріальних і духовних цілей суб'єкта. За допомогою суб'єктивних прав людина реалізує свої потреби та інтереси, набуває матеріальних і духовних благ, розпоряджається ними та захищає їх, а також взаємодіє з іншими людьми, спільнотами і державою.

У свою чергу суспільство як колективний суб'єкт за допомогою права встановлює та підтримує стандарти справедливості, рівності, свободи, гуманізму, які водночас є головними принципами права та сприяють (а в багатьох випадках – прямо забезпечують) досягненню індивідуальними суб'єктами права своїх цілей.

З точки зору цього аспекту суб'єктивні права виступають засобом для досягнення цілей, що виходять за межі правової системи.

Внутрішній аспект телеологічної обумовленості суб'єктивних прав передбачає, що їх забезпечення виступає метою існування права як окремого регулятора суспільних відносин. Безумовно, змістовне розуміння права не можна повністю зводити до суб'єктивних прав, проте незаперечне їх вирішальне значення для ціннісної складової права та його праксеологічної придатності. Значна роль суб'єктивних прав підтверджується також тим, що вони і відповідні їм юридичні обов'язки є елементами правовідносин – способу функціонування (життя) права.

Таким чином, з точки зору змісту права суб'єктивні права є метою, а з точки зору суб'єкта (людини, соціального прошарку, суспільства, держави) належні йому права є засобом для досягнення ним певних матеріальних та духовних благ (цінностей).

При цьому суб'єктивні права не є монолітним за своєю структурою утворенням. Основна класифікація суб'єктивних прав повинна відбуватися передусім за ступенем важливості благ, досягнення яких ними за-

безпечується. (Тобто ми поділяємо позицію П. Рабіновича про те, що для класифікації прав людини домінуюче значення повинен мати потребовий підхід [2]). Найбільш істотні потреби людини забезпечуються т. зв. основоположними (основними) правами людини. Крім цього основні права людини характеризуються п'ятьма ознаками, на які вказує Р. Алексі: універсальністю, моральною значущістю, фундаментальним характером, пріоритетністю та абстрактністю [3, с.174].

Уперше на загальносвітовому рівні основні права були закріплені у Загальній декларації прав людини 1948 р. (далі – Декларація). Внаслідок прийняття Декларації відбулася універсальна «позитивізація» юридичних засобів для досягнення основних благ людської цивілізації. Відтоді всі міжнародно-правові акти у сфері прав людини повинні відповідати Декларації.

Права людини до прийняття Декларації були незакріпленими у нормах міжнародного публічного права і тому існували лише як елемент філософсько-політичних теорій природного права, тобто не мали статусу юридичного явища у прямому розумінні цього слова. Після прийняття Декларації вони набули статусу юридичної норми, яка може бути реалізованою і захищеною за допомогою встановлених державою процедур та інструментів. Держави шляхом визнання Декларації брали на себе зобов'язання гарантувати зазначені права, в свою чергу людина отримала змогу використовувати не лише національні, а й міжнародні засоби їх захисту. Тобто за Л. Глухарьовою, можна стверджувати, що спочатку права людини були тільки метою, а після закріплення їх у законодавстві стали метою-засобом [4, с. 41]. Отже, Декларація фактом свого прийняття засвідчила на всесвітньому рівні перехід феномену «суб'єктивні права людини» на наступний рівень свого розвитку – у статус «суб'єктивні права людини, які закріплені в об'єктивному праві».

Слід відзначити важливу функцію прав людини: вони обмежують юридичне всевладдя держави в головних для існування людини сферах. Як зазначає С. Алексєєв, права людини дозволили людині стати вищою над політичною державною владою [5, с. 613].

Основоположні права людини характеризуються невід'ємністю та невідчужуваністю.

Невід'ємність означає, що права належать людині як людині, незалежно від інституту держави [6, с. 33]. Невід'ємність становить собою бар'єр (межу) державного впливу (в тому числі правового) на особистість. Тобто держава за будь-яких умов не уповноважена скасовувати основоположні права у законодавчому порядку. І навіть якщо таке трапляється, то це є антиправовою дією (неправовим законом). С. Добрянський з посиланням на німецьких вчених вказує, що людину може бути позбавлено деяких основоположних прав у випадку зловживання ними і завдання шкоди іншим суб'єктам [7, с. 83]. Однак у цьому випадку йдеться не про позбавлення права, а лише про встановлення певних обмежень у його реалізації.

Невідчужуваність основоположних прав означає неможливість людини передавати (повністю або частково) належні їй повноваження іншим суб'єктам через те, що за відсутності цих прав людина буде позбавлена можливості повноцінно існувати.

П. Рабінович класифікує сучасні інтерпретації розуміння прав людини таким чином: 1) права людини – це певним чином внормована її свобода; 2) права людини – це певні її потреби чи інтереси; 3) права людини – це її вимоги про надання певних благ, адресовані суспільству, державі, законодавству; 4) права людини – це певний вид (форма існування, спосіб прояву) моралі [8, с.10-11].

Вважаємо, що перша і третя інтерпретації мають додатковий (уточнюючий) характер стосовно другої та четвертої. Адже свобода для людини – це можливість її певної поведінки, в той же час для будь-якої свідомотої поведінки визначальним є її мотив

та мета, які, в свою чергу, обумовлюються певними потребами та інтересами людини. Крім того, свобода є однією з основних потреб людини. Це ж саме стосується і третього варіанта: вимога людини до держави з надання їй певного блага ґрунтується на відповідній потребі та інтересах людини.

Отже, основними підходами до визначення прав людини є: 1) права людини – це засоби задоволення її основних потреб чи інтересів; 2) права людини – це форма існування, спосіб прояву моралі.

При цьому зазначені два підходи не суперечать один одному і тому вони придатні для синтезу.

Думку про існування лише двох основних підходів до визначення прав людини підтверджує і С. Максимов, який вважає, що всі концепції прав людини поділяються на метафізично-телеологічні (права людини розуміються виходячи з того, якої мети хоче досягти людина і що їй для цього потрібно) та нормативно-деонтологічні (пізнання прав людини побудовано на акцентуванні уваги на їх безумовній значимості, непорушності, невідчужуваності, природженості, а також виходячи з самоочевидних моральних істин). Утім, у своїй праці С. Максимов робить спробу обґрунтувати третій підхід (антропологічний або інтерсуб'єктивний) до розуміння прав людини, згідно з яким «людина, щоб залишатися людиною, повинна мати право» [9, с. 222, 224, 233]. Але у такому вигляді запропонована формула не має виходу на практику людських взаємовідносин, і тому не є самодостатньою, потребуючи продовження: людина є мислячою істотою, що проявляється у тому, що вона постійно ставить перед собою цілі та досягає їх, тим самим розвиваючи себе та суспільство.

На наш погляд, будь-які спроби розглядати суб'єктивні права без врахування їхньої телеологічної складової приречені на неповноту в розкритті сутності цього явища, а також спростовуються на емпірич-

ному рівні. Це доводиться двома аксіоматичними твердженнями: 1) права людини (а також їх реалізація) є у праві тим, що належить безпосередньо людині; 2) людина не діє без мети. Відтак права людини є засобами досягнення людиною благ, які важливі для її існування і розвитку.

Власне моральні стандарти (справедливість, свобода, рівність, гуманізм), які є визначальними для нормативно-деонтологічного підходу, також виступають цілями людини. При цьому вони є спільними як для моралі, так і для права. Права людини виступають основними юридичними засобами досягнення рівності, гуманізму, справедливості, свободи, а також одночасно є змістовним ядром права як соціального регулятора, відмінного від моралі. Крім цього, права людини повинні розглядатися як основна внутрішня (суто «юридичної») мета права загалом.

З'ясувавши загальні аспекти розуміння прав людини, перейдемо до визначення конкретного переліку природних прав людини. При цьому будемо виходити з того, що категорія «природні права» вужча, ніж категорії «права людини», «конституційні права», «основні права» та «основоположні права». Таким чином природним правам притаманні ознаки прав людини, але при цьому природні права характеризуються додатковими специфічними рисами, наявність яких дозволяє провести їх ідентифікацію.

Л. Рассказов та І. Упоров вважають, що критерій виокремлення природних прав людини має комплексний характер і включає в себе чотири складові: 1) виникнення з моменту народження; 2) невід'ємність (невідчужуваність); 3) вираження найбільш істотних можливостей розвитку людини; 4) безпосередній та об'єктивний характер (тобто для їх реалізації не потрібний жоден правозастосовний акт та їх реалізація здійснюється незалежно від волі людини). На підставі цього автори виділяють такі природні права: право на життя, право на сво-

боду, право на повагу гідності, право на особисту недоторканність. Вчені цілком правильно вважають, що всі інші суб'єктивні права (навіть якщо вони закріплені на конституційному або міжнародно-правовому рівні) лише конкретизують зміст природних прав [10, с.15, 17].

Вважаємо, що зазначену позицію Л. Рассказова та І. Упорова слід взяти до уваги, але з трьома істотними застереженнями.

По-перше, з наведеного критерію необхідно виключити компоненти «невід'ємність (невідчужуваність)» та «виникнення з моменту народження», адже, як було вказано вище, всі основні права людини є невід'ємними і невідчужуваними, а також надаються людині від народження.

По-друге, наведений критерій має бути доповнений таким антропологічним за своїм змістом компонентом, як «природність», що відображатиме походження природних прав від природи людини як індивіда. Однак інші права людини походять або від соціальності людини, або від волі держави. Реалізація тих прав людини, які не є природними, залежить від дій іншої людини (наприклад, право на сім'ю) чи від діяльності держави (наприклад, право на участь в управлінні державними справами, право на соціальне забезпечення, право на судовий захист тощо). Зважаючи на існуюче різноманіття підходів до розуміння поняття «людина» [11, с. 52-60], природні права належать людині як унікальному біосоціальному індивіду, оскільки, на наш погляд, саме термін «індивід» дозволяє зробити важливий для розуміння природних прав наголос на одиничності, автономності, абстрагованості носія цих прав від інших суб'єктів, суспільства, суспільних груп та держави.

При цьому природність прав не можна плутати з їх природженістю, адже всі основні права людини надаються їй від народження, але не всі основні права природні. Тому необґрунтованим є твердження,

що права людини належать їй від народження і через те є природними [12, с. 6].

Природність обумовлює те, що призначення природних прав полягає у задоволенні виключно інтересів суб'єкта (на відміну від інших видів суб'єктивних прав, реалізація яких є однією з форм поєднання індивідуальних та суспільних інтересів).

По-третє, такий компонент наведеного критерію, як «вираження найбільш істотних можливостей розвитку людини», потребує уточнення, оскільки у такій редакції, по суті, характеризує одночасно всі права людини. Разом з тим серед встановлених Декларацією прав людини можна виділити особливу групу прав, що пов'язані з забезпеченням не просто важливих або найбільш істотних можливостей (благ), а життєво необхідних для людини цінностей, таких, як справедливість, рівність, свобода, гуманізм (який включає в себе життя, гідність, фізичну недоторканність). З цього випливає, що наведений вченими перелік природних прав недостатній, оскільки зазначеним характеристикам також відповідає і право на рівність.

Таким чином природним правам людини притаманні такі ознаки: 1) природність (тобто вираз індивідуальної, а не соціальної чи державної природи людини); 2) безпосереднє забезпечення життєво необхідних для людини цінностей: справедливість, рівність, свобода, гуманізм (який включає в себе життя, гідність, фізичну недоторканність); 3) безпосередній та об'єктивний характер (тобто для їх реалізації не потрібний жоден правозастосовний акт та їх реалізація здійснюється незалежно від волі людини).

Аналіз Декларації показує, що наведеним ознакам відповідають такі права людини: право на життя, на свободу і особисту недоторканність (ст. 3); право не утримуватися у рабстві або у підневільному стані (ст. 4); право не зазнавати катувань або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання (ст. 5); право людини на визнання її правосуб'єктності (ст. 6); право на рів-

ність перед законом і на рівний захист перед законом без будь-якої дискримінації (ст. 7).

Показовим є те, що В. Буткевич [13, с. 64] також наголошує на особливому значенні для Декларації перелічених нами прав людини.

Охарактеризуємо детальніше другу ознаку природних прав людини у світлі вказаних статей Декларації.

Юридичні засоби досягнення людиною свободи містяться у ст. ст. 3, 4 Декларації; рівності – у ст. ст. 6, 7 Декларації; гуманізму – у ст. ст. 3, 4, 5 Декларації.

У свою чергу юридичні засоби досягнення людиною справедливості мають свою специфіку вже з огляду хоча б на те, що справедливість існує у трьох формах: формальній, змістовній та процедурній.

Тому, з одного боку, справедливість виконує інтегративну функцію для прав людини і її зміст відображений одночасно в усіх правах людини, включаючи природні права. Наприклад, формальна справедливість, по суті, збігається за змістом з правом на рівність.

З іншого боку, справедливість відображується у мірі і порядку обмеження державою прав людини, в тому числі природних (крім права на життя та права не утримуватися у рабстві або у підневільному стані, які є абсолютними і не можуть бути обмеженими).

У праці П. Рабіновича та І. Панкевича наведено засади правообмежувальної діяльності [14]. Серед них безпосередньо з вимогами справедливості пов'язані три засади: 1) збалансованість інтересів конкретної людини з інтересами соціальних груп; 2) баланс приватних та публічних інтересів; 3) співмірність заходів, вжитих щодо обмежування здійснення прав людини, меті права, яке обмежується.

Зважаючи на сказане, справедливість у Загальній Декларації прав людини досягається, зокрема через положення ч. 2 ст. 29: «При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою

забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві». Аналогічне положення закріплено і в інших міжнародно-правових актах, а також у Конституції України (ст. 23).

Сутність природних прав людини закономірно позначається і на їх регулятивному потенціалі: вони завжди мають однозначний пріоритет над правами держави, соціальних груп, суспільства.

Реалізація природних прав не залежить від прав та дій інших людей, колективів,

суспільства і держави, а також від рівня економічного та культурного розвитку суспільства.

Отже, природні права людини є засобом досягнення благ, які мають первинне значення для всіх без винятку суспільних відносин. Без забезпечення природних прав людини всі інші суб'єктивні права (в тому числі основоположні, основні, конституційні) або позбавляються сенсу, або їх реалізація стає неможливою. Решта суб'єктивних прав є розвитком змісту природних прав людини у конкретних сферах суспільних відносин.

Список використаної літератури

1. *Рабінович С. П.* Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: Монографія / С. П. Рабінович. – Л.: ЛДУВС, 2010. – 576 с.
2. *Рабінович П.* Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація / П. Рабінович // *Право України*. – 2010. – №2. – С.18-23.
3. *Алексі Р.* Інституціоналізація прав людини в демократичній конституційній державі // *Філософія прав людини* / За ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна / Пер.з нім. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С.172-189.
4. *Глухарева Л. И.* Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование) / Л. И. Глухарева. – М.: Юрист, 2003. – 304 с.
5. *Алексеев С. С.* Право: азбука-теория-философия: Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
6. *Гьоффе О.* Трансцендентальний обмін – фігура легітимації прав людини? // *Філософія прав людини* / За ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна / Пер.з нім. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 32-47.
7. *Добрянський С. П.* Актуальні проблеми загальної теорії прав людини: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2002. – 180 с.
8. *Рабінович П. М.* Права людини: концептуальні засади // *Права людини і громадянина: проблеми реалізації в Україні* / Редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. – К.: Ін Юре, 1998. – С. 9-19.
9. *Максимов С. И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления: Монография / С. И. Максимов. – Х.: Право, 2002. – 328 с.
10. *Рассказов А. П.* Естественные права человека. Учеб. пособ. / А. П. Рассказов, И. А. Упоров. – СПб.: Лексикон, 2001. – 96 с.
11. *Гудима Д. А.* Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження / Д. А. Гудима. – Л.: Край, 2009. – 292 с.
12. *Права человека.* Учеб. для вузов / Отв. ред. Е. А. Лукашева. – М.: Издательство НОР-МА, 2001. – 573 с.
13. *Буткевич В.* Європейська Конвенція з прав людини і основних свобод: генеза намірів і права / В. Буткевич // *Право України*. – 2010. №10. – С. 60-88.
14. *Рабінович П.* Обмежування прав людини: загальнотеоретична характеристика / П. Рабінович, І. Панкевич // *Юридична Україна*. – 2003. – №8. – С. 9-15.